

Na kultúrne a občianske dozrievanie si ešte počkáme

Juliana Beňová | Monitoring divadiel (www.monitoringdivadiel.sk) | 06.02.2018

Pravdepodobne v úsilí zachovať deklarovanú profiláciu divadla Aréna, ktoré sa vyhraňuje ako divadlo „aktuálnych tém, kritického pohľadu, modernej formy a historicko-politického kontextu“^[1], stavila Aréna na osvedčený titul, ktorý v premiére uviedla ešte v roku 2005, a to pomerne úspešne. Ocenenie v niekoľkých kategóriách v ankete divadelných kritikov DOSKY za sezónu 2004/2005 je toho nesporným dôkazom. A možno to nebude náhoda, že hru o živote a činoch prezidenta Slovenskej republiky (1939 – 1945) Jozefa Tiso obnovili v Aréne práve v roku 2017, keď uplynulo 70 rokov od úmrtia a 130 rokov od narodenia hlavnej dramatickej postavy. V čase premiéry^[2] otvárala monodráma Tiso v Divadle Aréna dramaturgicky i divadelne sľubnú sériu pôvodných slovenských hier so spoločensko-politickým obsahom pod názvom Občiansky cyklus, v rámci ktorého postupne uviedli tituly Dr. Gustáv Husák, Komunizmus, Kukura, Kapitál a Holokaust. Od poslednej inscenácie zachytávajúcej medzníky našich novodobých dejín, navyše medzníky značne problematické i problematizované, uplynulo už päť rokov^[3]. A tak, aby od naliehavých politicko-spoločenských diskusií zameraných na problematiku migrácie, xenofóbie, extrémizmu či novodobého krajne pravicového nacionalizmu nezostalo Divadlo Aréna bokom, pripravilo v sezóne 2016/2017 titul Podvolenie (hru podľa románu Michela Houellebecqa Soumission) a obnovilo inscenáciu Tiso. V pôvodnej scéne, v kostýmoch, v hudobnom naštudovaní a v nezmenenej réžii, ale s novým hlavným predstaviteľom Mariánom Labudom mladším uviedli opäť v Aréne monodrámu venovanú životu a činnosti „najtragickejšej postavy moderných slovenských dejín“^[4].

Len málo postáv zo slovenských dejín priťahuje na seba toľko pozornosti historikov, vedcov, politikov i širokej verejnosti ako katolícky kňaz a prezident Jozef Tiso. Od vzniku samostatnej Slovenskej republiky (1993) sú diskusie o človeku, ktorý viedol štát v období druhej svetovej vojny, na dennom poriadku. Nepochybne to bude dané aj tým, že hodnotenia Jozefa Tiso sa medzi odborníkmi i laikmi diametrálne rozchádzajú – buď je postavený na piedestál alebo zatracovaný a nenávidený. Spoločnosť ešte stále nedokáže vnímať túto historickú postavu bez emócií. Záujem laickej i odbornej verejnosti o jednotlivé dejinné etapy vychádza z prirodzenej túžby človeka po poznaní, zo záujmu o dramatické udalosti či životné osudy historických osobností, a tak sa nemožno čudovať, že problematika „vojnového“ slovenského štátu zostáva v jej hľadáčkiku celé desaťročia. Navyše, práve dnes je hľadanie a označovanie hrdinov a nepriateľov (v dejinách i v prítomnosti) nanajvýš aktuálne a ak k tomu doplníme neutíchajúce diskusie o formovaní národnej a štátnej identity, môžeme konštatovať, že zaradenie inscenácie Tiso do repertoáru divadla sa môže zdať viac než potrebné.

Autori textu (Rastislav Ballek a Martin Kubran) pri príprave celovečernej monodrámy vychádzali na deväťdesiat percent z Tisových autentických prejavov a článkov. Usilovali sa byť objektívnymi interpretmi doby, a tak na základe prístupných

materiálov budovali monodrámu ako koláž Tisových článkov a verejných prejavov, doplnenú o autentické dobové dokumenty, aby vytvorili obraz o živote a konaní reálnej historickej postavy. Dráma je montážou autentických textov a výrokov Jozefa Tisa, textu jeho prezidentskej prísahy, textu memoranda slovenských rabínov adresovaného prezidentovi Slovenskej republiky a epilógu napísaného na motívy spomienok Karola Murína, osobného tajomníka prezidenta Tisa. Inscenátori nehodnotia Jozefa Tisa ako človeka či politika, rozhodli sa podať obraz o jeho živote – ideologicky nezaťažený príbeh tragickej postavy (tragickej v zmysle divadelnom), ktorá sa podieľala na vytváraní slovenských dejín. Ich cieľom nebolo analyzovať osobu Jozefa Tisa, ale chceli implicitne divákovi ukázať to, čo je v divadle zaujímavé – spojením kontroverznej postavy a interpreta sa pokúsili vzbudiť záujem diváka a možno aj viac, prinútiť ho reagovať na predstavované a vyvolať diskusie.^[5]

Takto sformulovaný inscenačný zámer viedol režiséra Rastislava Balleka s dramaturgom Martinom Kubranom k vytvoreniu inscenácie oscilujúcej medzi dokumentárnym divadlom a historickou drámou, v ktorej sa východiskovou dramatickou situáciou stáva konkrétna historická situácia – Tisov pobyt vo väzení. Do nej sú vložené Tisove politické prejavy a osobné názory fiktívne zjednotené do monológu muža čakajúceho „v spomienkach“ na „posúdenie“ vlastných činov. Zdanlivo náhodne vybrané fakty z Tisovho života a ich usporiadanie sa veľmi skoro ukážu ako programové spracovanie nastolenej témy, ako exponovaný prístup k historickému materiálu. Autorské stanovisko možno postrehnúť v radení jednotlivých prejavov a článkov podliehajúcich gradácii podporenej aj hereckým stvárnením. Pôvodný predstaviteľ Jozefa Tisa, herec Marián Labuda, dával každému slovu ten správny význam – vyzýval, argumentoval, naliehal, presviedčal i poučal –, vždy však v súlade s autorským zámerom, aby ukázal cestu vzdelaného kňaza, ktorý pri výstupe na vrchol politickej pyramídy ako človek zlyhal, no nikdy si nepripustil, že mohol urobiť aj nejaký chybný krok. A hoci Labuda starší v súlade s inscenačným zámerom ponúkal Tisove emócie, neusiloval sa stvárňovanej postave „porozumieť“ a zachovával si od nej odstup. Inscenátori však neutrálne stanovisko nezaujímajú – ich spoločenská angažovanosť a postoj k spracovanej téme sú badateľné v rovine narábania s historickými faktami a so scénickými prostriedkami. Nejde tu o konfrontáciu s historickým materiálom, ale o jeho využitie na primerané zobrazenie reality operatívnym postupom na jednej strane (reprodukcia istých výsekov skutočnosti) a na strane druhej o využitie ikonicko-obrazného postupu, ktorým tvorcovia smerujú k symbolickému stvárneniu zobrazovaných javov. Na prvý pohľad banálne témy (cestovanie vlakom) sa zrazu ocitnú vedľa faktov so závažným spoločenským (často tragickým) dosahom. Na začiatku inscenácie sa Tiso objavuje ako zapálený bojovník proti alkoholizmu, milovník slovenského pospolitého ľudu a zástanca spravodlivej spoločnosti, pričom v jeho slovách možno nájsť ľudovýchovné tendencie známe z jeho pôsobenia vo funkcii ministra zdravotníctva a športu v rokoch 1927 – 1929, citeľná je tiež rétorika agrárnej strany^[6] a zdôrazňuje sa potreba vzdelávania najnižších spoločenských vrstiev. Od navonok akoby „jednoduchých“ tém a problémov, dramatický hrdina plynulo prechádza k nosnému problému, k tzv. riešeniu židovskej otázky a zodpovednosti človeka za vlastné činy. Tento prechod je vyjadrený aj javiskovými prostriedkami.

Kým prvá, monologická časť inscenácie využíva skôr realistické obrazy a smeruje k forme monodrámy s minimom scénických výrazových prostriedkov (veľké prázdne javisko s dominujúcou spovednicou a na malom vpravo vysunutom proscéniu kňazova izba – posteľ, stôl, stolička a predmety dennej potreby), druhá časť inscenácie už prináša „veľké predstavenie“ s metaforicko-symbolickými obrazmi. Slová obhajoby znejúce z úst „obžalovaného“ Tisa sú sprevádzané premietaním záberov z koncentračných táborov na pravej stene javiska. A tak kým sa Tiso obhajuje, že nemohol „toto prekaziť“ a preto platí, že čo človek nemôže, to mu nemôžu „pripísať za vinu“, divák sleduje utrpenie ľudí za ostatými drôtnymi tábora. Inscenátori tak absolútne pregnantne vyjadrujú svoj postoj k Tisovým rozhodnutiam. Snáď najvýraznejšie to vidno v scéne, keď si odetý do koženého kabátu (typické oblečenie nemeckých vojenských dôstojníkov a slovenského gardistu pri služobných úkonoch, keď vystupoval ako jednotlivec) vytiahne z vrečka čiernu čiapku – lodičku Hlinkovej gardy, a nasadí si ju na hlavu. V odeve vyhovujúcom aj prísny smerniciam o gardistickej uniforme sa Tiso postaví na stôl^[7] a jeho tieň sa počas filmovej projekcie zrazu objaví medzi deťmi v koncentračnom tábore Auschwitz – Birkenau^[8]. Realitu vojnových dní a prezidentových politických rozhodnutí sprítomňuje aj klasická drevená spovednica členená do troch uzavretých priestorov, so strednou časťou mierne vyvýšenou. V inscenácii však neslúži na sviatosť zmierenia, ale mení sa na kazateľnicu a rečnícky pult (symbol uprednostnenia politických aktivít pred duchovným poslaním), za ktorý sa postaví Tiso a prednáša horlivý prejav – kázeň. Na scéne sa postupne objavujú aj ďalšie konvenčné symboly súdobej reality – mladý gardista na bicykli, Betlehemci s hrou poznačenou antisemitizmom (pastieri obetujú Žida) a ľud spievajúci hymnickú pieseň Hej, Slováci!, pričom sa každý detail mení na jednoznačný prenikavý znak. Vidíme, ako Tiso posúva figúrky troch kráľov (duchovné veci sú riadené politickými zámermi), ako sa členovia chóru (slovenský ľud) otočia a na ich temenách sa objavia biele masky a židovská hviezda na hrudi a napokon zaháňaní mladým gardistom ustupujú vzad a zmiznú v dyme za oceľovými dverami. A Tiso len sedí a mlčky pozerá na ustupujúce postavy, z ktorých jedna ho slovami rabína^[9] márne žiada o pomoc. Pôsobivý obraz ľudského davu ustupujúceho do dymu je doplnený sugestívnou hudbou Petra Grolla a melódiami v podaní asi tridsaťčlenného speváckeho zboru.

Náročnú štafetu – rolu prezidenta Jozefa Tisa prebral po otcovi Mariánovi Labudovi v obnovenej premiére jeho syn, Marián Labuda mladší. Náklad priťažký, najmä ak ide o herca, ktorého v poslednom čase vídať v nenáročných komediálnych úlohách. Vo výsostne dramatickej role, navyše v monodráme, keď celé dianie na javisku leží na hercových pleciach, sa Labuda mladší orientuje pomaly a len postupne nachádza istotu vo výraze a oporu v texte. Ako hlavný komunikačný prostriedok využíva najmä silu hlasu, avšak nejde o citový, expresívny dôraz, len o výrazné mechanické intonačné vyzdvihnutie sémanticky nasýtených výpovedí. To, čo má byť afektívne, je zrazu afektované. Herec len stupňuje dynamiku zvukového rečového prejavu, keď hlas smeruje do najvyšších polôh a už v nich zostáva, avšak nepracuje ďalej s významovou intonáciou. Jednotlivé osobné i politické fázy zo života stvárnovaného hrdinu definuje a vykonáva rovnako, nemení sa, len na konci každého výstupu je akýsi pokornejší. To však môže prameniť z nedostatku fonačného prúdu, alebo prirodzeného opadnutia napätia. Vnútorne vypätie Labuda nekreuje prirodzene, ale využíva najmä silovú moduláciu hlasu – jeho intenzitu a dôraz, menej už pracuje s

pauzou a tempom reči. Niektoré situácie herec podčiarkuje presne určenými pohybmi a mimikou, pohybujúcimi sa na úrovni konvenčných, až popisných výrazových metafor (napríklad nosenie vankúša na pleci, ktorý má evokovať transportnú plachtu na prenášanie nákladu [nazývanú aj noša či zajda], keď hovorí o „hyenčine“ páchanej na úbohých predávajúcich kysuckých ženičkách). Väčšinou Labuda zostáva v rovnakej rovine frázovania, ktoré dopĺňa prácou s rekvizitou (lúpanie pomaranča, nalievanie vody do lavóra), vždy však stupňujúc dynamiku vypovedaného. V závere z „ukričanej“ polohy prechádza do miernej, rozvažujúcej, tam, kde už jeho dramatický hrdina starne a rekapituluje svoje činy. Vtedy je už vecný a konkrétny, dozrieva v postave a postava v ňom, čím smeruje k problematickému charakteru, teda k takému Tisovi, akého chceli mať na javisku inscenátori. Kontroverzný a polemický charakter hlavného hrdinu vytvára Labuda v závere inscenácie, keď kľučí pred spovedníkom.

Z pohľadu historikov, politológov, sociológov ponúka Jozef Tiso fascinujúci príbeh, ktorý priam volá po podrobnom spracovaní, po vedeckej monografii a nepochybne aj po divadelnej inscenácii. Prvú úlohu režisér Rastislav Ballek a dramaturg Martin Kubran splnili na výbornú už pred dvanástimi rokmi. Aj vďaka nim sa na Slovensku už pred desaťročím opäť verejne otvorila téma Jozefa Tisa, ktorého dodnes jedni preklínajú a odsudzujú a iní zas blahorečia. A nejde len o historikov či širokú verejnosť, veď ani katolícka cirkev ešte jasne nedefinovala svoj vzťah k histórii vojnových rokov a jej politických elít. V súvislosti s postavou Tisa však stojí pred spoločnosťou ešte ďalšia, oveľa náročnejšia úloha. A tou je potreba nanovo kriticky zhodnotiť obdobie Slovenskej republiky (1939 – 1945) a úlohu a činnosť jej prezidenta. Našťastie, diskusií na spomínanú tému pribúda^[10] a pripravuje sa aj vydanie publikácie Jamesa Macea Warda, ktorý sa vo svojom diele usiluje podať komplexný obraz Jozefa Tisa, jednej z najrozporuplnejších postáv európskych dejín 20. storočia.

Obnovenú premiéru inscenácie Tiso môžeme dnes vnímať ako istý príspevok do debaty o glorifikovanej, démonizovanej i zatracovanej postave našej novodobej histórie. Nemá však ambíciu hodnotiť Tisa ako politika alebo človeka, iba podáva obraz o jeho živote. Horúčkovitú diskusiu inscenáciou v Aréne nerozprúdili. Dostali sa skôr do slepej uličky, než na hlavnú koľaj polemík a diskusií. Tie dnes prebiehajú na iných platformách. Škoda, že v Aréne sa neposunuli ďalej a nedodali k hre ešte nejakú „nadstavbu“ – hodnotenia historikov či verejnú diskusiu. Umenie snímať z osobností nánosy mýtov a dogiem je totiž vizitkou nášho občianskeho a kultúrneho dozrievania. Tiso ako živé politikum k takémuto umeniu provokuje naďalej.

---

^[1] <https://www.divadloarena.sk/sk/divadlo>

^[2] Premiéra inscenácie Tiso bola 14. apríla 2005 v Divadle Aréna.

^[3] Hra Viliama Klimáčka Holokaust v réžii Rastislava Balleka mala v Divadle Aréna premiéru 12. decembra 2012.

^[4] Ako o najtragickejšej postave novodobej slovenskej histórie hovorí o Tisovi dramaturg inscenácie Martin Kubran v bulletine k inscenácii Tiso.

^[5] Parafrázované podľa odpovedí Rastislava Balleka v diskusii venovanej inscenácii Tiso, ktorá sa konala 25. septembra 2005 v Nitre, v rámci programu XIV. Medzinárodného divadelného festivalu Divadelná Nitra.

^[6] Mnohé z Tisových prejavov v čase jeho pôsobenia ako poslanca parlamentu v prvej Československej republike (ČSR) sa viazali na pápežské encykliky prinášajúce základné zásady v sociálnych a mravných otázkach – Tiso sa preto venuje otázkam spravodlivej pozemkovej reformy, riešeniu problému chudoby, otázkam vzdelávania, alkoholizmu a mravných hodnôt.

^[7] Stôl tu môže byť chápaný ako symbol rodiny, súdržnosti a zachovávanie morálnych hodnôt, ako miesto určené pre „chlieb“. Toto miesto je zrazu „znesvätené“, keď naň vo vysokých vojenských čizmách vystúpi Tiso – akoby symbolizoval pošliapanie tradičných rodinných i kresťanských hodnôt.

^[8] Na stene sa objavujú zábery väzňov v koncentračnom tábore – ide tu o krátku projekciu filmu, ktorý bol natočený ruskými vojakmi hneď po ich príchode do koncentračného tábora Auschwitz (poľský Oświęcim), práve toho „pracovného“ tábora, kam bolo deportovaných najviac Židov zo Slovenska.

^[9] Z reproduktora znie hlas Ela Romančíka prednášajúci list hlavného rabína (zo dňa 6. marca 1942) a po jeho skončení sa Tiso začína „zmieňovať“ o židovskej otázke slovami, ktoré predniesol na zhromaždení v Holíči dňa 16. augusta 1942.

^[10] Napríklad, tradičný cyklus diskusných večerov, ktoré organizuje Ústav pamäti národa, sa v apríli 2017 zamerail na tému procesu s Jozefom Tisom.

Rastislav Ballek: Tiso

Scenár a réžia: Rastislav Ballek

Dramaturgia: Martin Kubran

Hudba: Peter Groll

Scéna: Jozef Ciller

Kostýmy: Anna Cigánová

Videoprojekcia: Pitbull production a Tóno Šulík

Masky: Juraj Steiner

Účinkujú:

Tiso: Marián Labuda ml.

Mnich: Martin Hronský

Hlas: Elo Romančík

Betlehemci: Oliver Asztalos, Martin Pallyay, René Schleifer

Gardista: Sáva Ondriš

Žid: Ján Cibula

Spevácky zbor Technik pod vedením Petry Torkošovej a Juraja Jartima

Premiéra: 17. februára 2017, Divadlo Aréna